

УДК 783+78.072.2

DOI 10.32782/2224-0926-2024-2-49-6

Громченко Наталя Володимирівна
аспірантка кафедри музикознавства,
композиції та виконавської майстерності,
Дніпровська академія музики
<https://orcid.org/0009-0000-3369-2988>

ЦЕРКОВНО-ХОРОВЕ МИСТЕЦТВО КАТЕРИНОСЛАВА: МУЗИЧНІ ТЕКСТИ, ПОДІЇ, ПЕРСОНАЛІЇ

Метою статті є аналіз церковно-хорової культури Катеринослава (нині міста Дніпра) XIX – початку XX століття, що має означення у виявленні її визначних особистостей, відповідних подій і характерних артефактів. У низці методів дослідження використовуються передусім історичний, джерелознавчий, аксіологічний, структурно-функціональний, історико-порівняльний методи, а також історіографічний та узагальнюючий підходи, методи аналізу й синтезу. Новизна статті полягає у створенні комплексної історичної ретроспективи церковно-хорового мистецтва Катеринослава як фактору формування регіонального культурно-інформаційного поля. Збереглися численні архівні джерела, як нотовані, так і ненотовані, що дають змогу визначити регіональні особливості, характерну художньо-виконавську специфіку церковно-співацького мистецтва Катеринослава кінця XVIII – першої чверті XX століття. Найбільш цінними історичними документами, що засвідчують сталий розвиток церковно-співацького мистецтва Катеринослава, є Богослужбові нотовані рукописні тексти, а саме – три нотолінійні Ірмологіони, що нині зберігаються в архіві Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького. Висновки. На сьогодні існує унікальний архівний матеріал, що обумовлює наші подальші науково-дослідницькі розвідки в означеній науковій темі. Хоча церковна хорова музична спадщина міста Катеринослава не є яскраво індивідуалізованою, але вона потребує ґрунтовніших студій і введення до музикознавчого дискурсу. Означена тема може вивчатися шляхом здійснення аналізу церковних архівних матеріалів Троїцького собору, Благовіщенського храму, а також Успенського собору міста Дніпра. У лоні матеріалу дослідження стосовно церковно-хорового мистецтва Катеринослава аналітично опрацьовуватимуться як нотовані, так і ненотовані джерела.

Ключові слова: церковно-співацьке мистецтво, хорове виконавство, Ірмологіон, Катеринослав, текст, рукопис, архів, музей.

Hromchenko Natalia. The Katerinoslav's church choir art: musical text, events, personalities
The purpose of submitted article is analysis the church choir cultural of Katerinoslav (now the city Dnipro) 19 – the beginning of the 20 centuries, which is revealed in disclosing of their outstanding personalities, the definite events as well as characteristic artefacts. The author of represented article applies the next investigative methods, precisely, historical, source-knowledge, axiological, structurally functional, historically compare methods as well as historiography and generalizing approaches, methods of analysis and synthesis. The novelty of article is consist of making the complex historical retrospective of Katerinoslav's church choir art as the factor for formation of the region cultural informational field. There are many kept archive sources, as a notated and not notated, which allows determining the region features, characteristic artistically performing particularity of Katerinoslav's church singing art of the end the 18 – the first quarter of the 20 centuries. There are most valuable historical documents, which testify about stable development of Katerinoslav's church singing art, a namely Liturgical notated handwritten texts – the Three

notolinear Irmologions, which are being kept now in archive of Dnipropetrovsk national historical museum named after Dmitry Yavornitsky. Conclusions. There are unique archive material now, which determines our next scientific-investigative studies in the noted scientific theme. Although the church choir musical heritage of the city Katerinoslav is not bright individualized, but nevertheless, it need the fundamental studies and introduction to the musicological discourse. The noted subject can be investigated by the way of implementation of the specialized analysis for the church archive material of the Trinity Cathedral, Annunciation Cathedral, as well as the Dormition Cathedral of the city of Dnipro. The notated and not notated sources will be analytically worked in the sphere of material investigation concerning the Katerinoslav's church choir art.

Key words: church choir art, choir performing, Irmologion, Katerinoslav, text, manuscript, archive, museum.

Постановка проблеми. Церковно-хорове мистецтво одного з найбільших українських мегаполісів – сучасного міста Дніпра, у минулі століття губернського центру – Катеринослава, є невід’ємною частиною музичної культури України. Здійснення аналізу церковно-співацького мистецтва від початку заснування міста, висвітлення еволюції його історичного шляху сприяє розумінню цілісності національної культури у всіх її процесах і явищах.

Актуальність теми дослідження. Сучасне українське музикознавство нараховує значну кількість праць, присвячених літургічному музичному мистецтву різних регіонів України. До теперішнього часу церковно-співацька культура Катеринослава (нині Дніпро) не була досліджена. Винятком є поодинокі розвідки Вікторії Мітлицької, утім тема літургічного співу не є ключовою у її працях. Поміж іншого, збереглися архівні джерела, що дають змогу визначити регіональні особливості церковно-співацького мистецтва Катеринослава кінця XVIII – першої чверті XX століття.

Огляд літератури. У низці наукових розвідок із музичної культури Дніпропетровщини, зокрема міста Катеринослава-Дніпра, ґрунтовно досліджено процеси становлення музичного професіоналізму на Катеринославщині в монографії І. М. Рябцевої [5], характеристика музичного життя губернського центру цілісно розглядається в дисертації В. А. Мітлицької [3]. Катеринославська єпархія у суспільно-політичних процесах 1917–1920 років досліджується в дисертації Є. О. Сніди [6]. Православна церковна музика в контексті соціокультурних процесів в Україні розглядається в монографії М. Ю. Ржевської [4]. Ґрунтовні дослідження в царині старовинної духовної музики представлені в численних працях Ю. П. Ясіновського [11; 12], Н. О. Костюк [2]. Проте в наукових здобутках вищезазначених вчених не досліджується церковно-співацька культура Катеринослава XIX – початку XX століття крізь призму аналізу духовно-хорових музичних текстів і відповідних подій церковно-духовного життя тогочасного губернського центру.

Метою статті є аналіз церковно-хорової культури Катеринослава XIX – початку XX століття, що має означення у виявленні її визначних особистостей, відповідних подій і характерних артефактів.

Новизна публікації полягає у створенні комплексної історичної ретроспективи церковно-хорового мистецтва Катеринослава як фактора формування регіонального культурно-інформаційного поля.

Виклад основного матеріалу. З Богослужбових нотованих рукописних джерел нами було віднайдено три нотолінійні Ірмологіони, що нині зберігаються в архіві Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького. Про один із

них ми дізналися з каталогу Юрія Ясиновського «Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть» (1996) [12], у якому науковець описує цю пам'ятку оглядово, на основі даних, наданих працівниками музею дистанційно.

Певний час у зв'язку з проголошенням і дією до теперішнього часу воєнного стану старовинні Богослужбові книги були недоступними. Наразі також не має можливості попрацювати з книгами в архіві, але працівники музею ласкаво погодилися сфотографувати весь кодекс, і ми наразі маємо його в електронному вигляді. На жаль, в обліковій документації музею не має інформації щодо джерела знаходження.

Перший із них **Нотолінійний Ірмологіон** за каталогом музею має шифр 1485, а за каталогом Юрія Ясиновського – 766 [12]. Як вказано, і ми це бачимо, Ірмолой в оправі з двома застібками. На форзаці зазначено: «Сія книжиця, глаголемая Ірмолой. Почаїв».

На звороті другого аркушу написано: «Сій Ірмологіон належить до книг Пана Григоріа Райновского, ученика школи синтаксиса». На наступній сторінці відмічено «Сія Книга Ірмолой належить до книг Церкви Сошествія Святаго Духа за память преставившагося із прівременой к вечной жизни Григоріа Райновского, ученика школи синтаксиса 1743 года мая 29 дня». Із цього можна зробити припущення про те, що видання презентованого Нотолінійного Ірмологіону було здійснено наприкінці XVII або початку XVIII століття.

За структурною організацією, згідно з типологією Ю. Ясиновського, цей Ірмолой належить до гласового типу та налічує 209 аркушів. Невеликий початковий розділ включає твори Обіходу, центральний розділ поєднує піснеспіви Октоїха та Ірмосів за системою восьми гласів. На жаль, у книзі останні сторінки відсутні, тому останній розділ невідомий.

Як ми бачимо, і як вказано в каталозі, починається Ірмолой із Всенічного Бдіння, а точніше з предначинательного псалма. Шрифт тексту – півустав з елементами скоропису.

Цікаво, що деякі слова в тексті Богородичних не відповідають текстам, що зазвичай сьгодні звучать у храмах на Службі Божій. Це можна пояснити тим, що під час правління патріарха Нікона, а саме – у середині XVII століття, було зроблено новий переклад богослужбових книг. Та, як зазначає Ю. Ясиновський, довгий час в Україні його не було прийнято [11, с. 212–213].

Текст рукопису зроблений почерком чітким і розбірливим. Що стосується ритмічних тривалостей, то протягом усієї книги шкала ритмічна не виходить за межі цілої ноти. Графіка нот – квадратна.

Другий Ірмологіон за каталогом архіву музею має номер 1480 і починається з піснеспівів Тріоді Посної, що засвідчено в заголовку «Во Святую Чотиридцятницю». Він також належить до гласового типу і складається з 335 аркушів, але нумерація означена лише до 134-го аркуша. Із початку і до 24-го аркуша складається з вибраних творів Всенічного бдіння, Літургії Іоанна Златоустого та піснеспівів Посної Тріоді. У заголовку кожного аркушу творів Літургії позначено «напеву Киевскаго». Увесь богослужбовий збірник багатий на мініатюри, орнаментальні заставки, кольорові ініціали. Так, на початку центрального розділу, на звороті 24-го аркуша, ми бачимо мініатюру Іоанна Дамаскіна. У цьому розділі поєднані піснеспіви Октоїха та Ірмосів за системою восьми гласів. Кожному гласові передують художні мініатюри з ініціалами. У тексті кожне нове речення виділяється червоним кольором. Мініатюри сповнені яскравих кольорів. Можемо припустити, що цей Богослужбовий збірник належав до великого собору або монастиря.

Третій Ірмологіон за каталогом архіву музею має номер 1424 та налічує 181 аркуш. На початку розташовані твори, що належать до Посної Тріоди. Центральний розділ починається з догматика «Всемирную славу» і складається із піснеспівів октоїха та ірмосів за системою восьми гласів. До останнього розділу належать стихири Великих і Дванадсятих свят. Текст також відрізняється від сучасного Богослужбового. Нотація скорописна, гачкоподібна. Як зазначає Юрій Ясиновський, такий вид властивий для першої половини XVII століття [11, с. 261].

Окрім з'ясування фактів наявності артефактів, виявлення їх відмінних превенієнцій, у полі зору нашої уваги, також і питання наявності та кількості православних храмів у цьому регіоні, забезпечення регентами та виконавцями церковних хорів, їх професійний рівень, рекомендації керівних органів щодо репертуару.

Із заснування міста Катеринослава наприкінці XVIII століття будуються перші храми – Петропавлівська церква (нині Успенський собор) і Церква на честь ікони Казанської Божої Матері на місці сучасного Троїцького собору. Вочевидь, церковно-службовий спів, виражаючи Дух церкви, відіграє велику роль у Богослужінні. Таким чином, мистецьке життя міста бере свій початок на кліросі в церквах. З розбудовою міста примножуються і православні храми.

На початку 1872 року, як повідомляють «Катеринославські єпархіальні відомості» (вип. 2) [1, с. 33], у Катеринославському благочинні налічувалося вже дев'ять церков. У 1908 році в довідковій книзі Катеринославської єпархії [7], власне лише в губернському місті, налічувалося вже шістнадцять церков разом із домовими храмами і приходами, при різних училищах, духовній семінарії, чоловічій гімназії тощо.

У довідковій книзі Катеринославської єпархії за 1913 рік [8] зазначено вже 20 парафій разом із домовими. У довіднику збереглися імена викладачів співу духовних закладів, псаломщиків, які працювали у храмах губернського центру. Майже кожний навчальний заклад губернського міста (гімназії, училища) мав свою церкву з хором, що складався з вихованців цього закладу освіти. Керівником колективу зазвичай був викладач музики. Такі хори сприяли популяризації церковного співу в місті та культурній просвіті широких верств населення. Так, у 1913 році в Катеринославській духовній семінарії вчителем церковного співу був Петро Миколайович Левшинський. У Катеринославському єпархіальному духовному училищі вчителем церковного співу був священник Лазар Добринський, який також був регентом училищного хору. У губернській церковно-вчительській школі викладачем співу та музики був регент архієрейського хору Григорій Якович Леденьов.

Слід зазначити, що Катеринославщина входила до того числа українських губерній, що, за справедливою оцінкою М. Ржевської, були «...керовані вкрай централізованою владою, функціонували у тісній і безпосередній взаємодії і неминучо утягувалися до сфери впливу імперського культурного модусу» [4, с. 32].

Але на початку XX століття активізується український рух у губернському центрі та найближчих поселеннях. Так, у жовтні 1905 року в місті було створено громадське літературно-артистичне товариство «Просвіта», до якого входили представники інтелігенції, захоплені національною ідеєю. Метою створення товариства було культурне відродження в регіоні.

Одним з активних членів «Просвіти» був викладач співу Катеринославського комерційного училища Василь Юхимович Петрушевський, який у 1912 році створив хор при товаристві. Як згадує Дмитро Дорошенко, «...дякуючи заходам В. Ю. Петрушевського,

хор швидко зорганізувався у кількості 40 чоловік» [10, с. 364]. Репертуар колективу становили церковні колядки, шедрівки поруч із музично-побутовою сценою П. Ніщинського «Вечорниці».

Від 1914 року керівником хору стає Данило Михайлович Петровський, випускник Катеринославського музичного училища по класу співу. У складі хору «Просвіта» були церковні співаки, про що дізнаємося зі спогадів генерала М. Омеляновича-Павленко: 9 (22) листопада 1917 року, як відгук на III Універсал Центральної Ради, у Катеринославі відбулися урочисті святкування, а в соборі пройшла Служба Божа, «що правилася по-українськи – причому співав колосальний хор Д. Петровського» [10, с. 365].

У 1922 році Іван Паторжинський організовує чоловічий квартет і хорову капелу ім. М. Лисенка. Як свідчить кореспондент газети «Зоря» (1925 рік, вип. 2), «новостворена хорова капела під орудою випускника Катеринославської консерваторії І. С. Паторжинського та головуванням Сагайдака, швидко завоювала симпатії катеринославців» [9, с. 25–27].

Упродовж п'яти місяців хор презентував вісім платних і чотири безкоштовні концерти. Крім концертних програм, готували до постановки оперу «Утоплена» М. Лисенка, вивчали твори на вірші Т. Г. Шевченка, до святкування 110-річчя від дня народження поета, та концерт пам'яті К. Стеценка, як повідомляється у статті. Варто підкреслити, що до складу капели входили і церковні хористи, адже автор статті зазначає, що в колективі «...не обійшлося і без церковників – аматорів співу» [9, с. 25–27].

Отже, і сам керівник хорової капели Іван Паторжинський, вихованець Катеринославської духовної семінарії, а в майбутньому відомий оперний співак, був регентом в Успенському соборі губернського центру.

Третім напрямом наших розвідок стали пошуки нотних матеріалів і пам'яток в архівах нині діючих у місті Дніпро православних храмів. Переважну більшість музичних джерел зберігає нотний архів Троїцького собору. У цьому архіві до сьогодення зберіглося чимало нотних збірок XIX – початку XX століття, за якими маємо підстави зробити аналіз репертуару церковного хору. Переважна більшість творів у репертуарі тогочасного хору Троїцького собору створено російськими композиторами, що є цілком закономірним явищем, адже до репертуару входили лише ті твори, які були затвердженні Синодом і Придворною співацькою капелою. Нічого іншого співати не дозволялося. Але надзвичайно цікавим виявився той факт, що саме в період активізації національного руху, після 1910 року в репертуарі Троїцького собору з'являються твори українських композиторів. Так, 26 жовтня 1914 року в залі Англійського клубу відбувся благодійний концерт на користь Піклування при Свято-Троїцькій церкві міста Катеринослава, у якому брав участь хор Свято-Троїцького собору під орудою М. В. Копаниці. Хор виступив у першому відділенні з виконанням духовних творів українських композиторів: концерт Д. Бортнянського «Почуй, Боже, голос мій», А. Веделя «На ріках Вавилонських», С. Давидова «Іже Херувими», Г. Давидовського «Святий Боже» і «Нині отпускаєши».

З усталенням на українських теренах національної влади було взято курс на українізацію церковного життя. Нова сторінка в історії українізації церковного життя на Катеринославщині почалася від квітня 1918 року, тобто з приходом до влади гетьмана Павла Скоропадського й утворенням Української держави. Підтримка владою національно зорієнтованого духовенства сприяла поверненню на перший план питання про автокефалію. Так, Катеринославський позачерговий єпархіальний з'їзд, що відбувся у травні 1918 року, розглянув питання про сутність незалежності УПЦ. При цьому учасники

з'їзду однозначно схилилися до думки про те, що найменша автокифалія є кращою за найширшу автономію. У цей час Київський Єпархіальний Собор, як відомо, заперечував щонайменшу церковну незалежність від патріарха.

У січні 1919 року влада Української Народної Республіки видала закон «Про верховне управління Української Православної Автокефальної Синодальної Церкви», відповідно до якого проголошувалася незалежність Православної Церкви в Україні. Керівництво Катеринославської єпархії позитивно сприйняло цей законодавчий акт. Відповідно до закону невдовзі було створено Священний Синод Української Автокефальної Церкви, очолити який було надано Катеринославському владіці Агапіту. За підтримку автокефального руху на архієпископа Агапіта було накладено інтердикт (заборону правити служби і треби) і вислано до монастиря. Під таким тиском він не витримав і перейшов у Синодальну церкву, про що зробив заяву, опубліковану 12 вересня 1922 року в газеті «Зірка». Разом з архієпископом Агапітом до Української православної автокефальної церкви перейшов і Преображенський Собор, де правили Службу українською мовою. За твердження Івана Матюшенка, УАПЦ почала свою діяльність у Катеринославі від 1921 року. Головним собором УАПЦ був Благовіщенський собор, що розташований на вулиці Робочій.

В архіві Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького є запрошувальний квиток Благовіщенської парафіяльної ради УАПЦ Дмитру Яворницькому на концерт духовних піснеспівів українських композиторів, що мав відбутися 11 квітня 1926 року о 18.00.

Отже, із заснуванням міста Катеринослава в 1776 році і до початку ХХ століття домінуючою в культурному просторі губернського центру була російська культура. Та впродовж перших двох десятиліть ХХ століття у південно-східній частині Придніпров'я починає активізуватися національний рух. У губернському центрі починає діяти Катеринославська «Просвіта», до складу якої входили співаки й регенти церковних хорів. Саме патріотичні мотивації набувають провідного значення в суспільно-музичній і творчій діяльності хорових диригентів, а саме – Василя Юхимовича Петрушевського, Данила Михайловича Петровського й Івана Сергійовича Паторжинського. У репертуарі тогочасних хорових колективів з'являються духовні та світські твори сучасних українських композиторів. А з усталенням на українських теренах національної влади було взято курс на українізацію церковного життя.

Висновки. Отже, на сьогодні існує унікальний архівний матеріал, що ґрунтовно обумовлює наші подальші науково-дослідницькі розвідки в означеній науковій темі. Закцентуємо, що хоча церковна хорова музична спадщина міста Катеринослава не є яскраво індивідуалізованою, вона потребує докорінних студій і, безумовно, введення до сучасного музикознавчого дискурсу, насамперед у динамізації роботи з аналізу нотолінійних Ірмологіонів, що нині зберігаються в архіві Дніпропетровського національного історичного музею імені Дмитра Яворницького. Наголосимо, що означена тема може вивчатися також і шляхом здійснення аналізу церковних архівних матеріалів Троїцького собору, Благовіщенського храму й Успенського собору міста Дніпра, що починають власну історію Богослужінь від часу заснування міста Катеринослава-Дніпра, а отже, мають вагомий документальний історичний цінність відповідних архівів. У лоні матеріалу дослідження стосовно вивчення церковно-хорового мистецтва губернського центру – Катеринослава аналітично опрацьовуватимуться як нотовані, так і ненотовані джерела.

Література

1. Екатеринославские епархиальные ведомости. Екатеринослав. 1872. № 2. 15.01.1872. С. 33.
2. Костюк Н. Українська богослужбова музична культура 1801–1916 років (науково-дидактичний, ужитково-співочий, концертно-виконавський і композиторський аспекти) : монографія. Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського, 2018. 654 с.
3. Мітлицька В. А. Музичне життя Катеринославщини середини ХІХ – початку ХХ століття : автореф. ... канд. мист.: 17.00.01 «Теорія і історія культури». Харків : ХДАК, 2000. 19 с.
4. Ржевська М. На зламі часів. Музика Наддніпрянської України першої третини ХХ століття у соціокультурному контексті епохи : монографія. Київ : Автограф, 2005. 352 с.
5. Рябцева І. М. Дніпропетровська академія музики: джерела... : до 120-річчя заснування Дніпропетровської академії музики ім. М. Глінки : монографія. Дніпро : Ліра, 2016. 240 с.
6. Сніда Є. О. Катеринославська епархія російської православної церкви у суспільно-політичних процесах 1917–1920 рр. : дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України». Дніпро : Дніпр. нац. універ. ім. О. Гончара. 2016. 208 с.
7. Справочная книга Екатеринославской Епархии за 1908 год. Екатеринослав : Типография Братства Свят. Владимира, 1908. 1103 с.
8. Справочная книга Екатеринославской Епархии за 1913 год. Екатеринослав : Типография Барановского, 1914. 488 с.
9. Хор імені Миколи Лисенка. Газета «Зоря». Вип. 2. 1925. С. 25–27.
10. Чабан М. П. Діячі Січеславської «Просвіти» (1905–1921) : біографічний словник. Дніпропетровськ : ІМА-пресс, 2002. 535 с.
11. Ясиновський Ю. Візантійська гімнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2011. 468 с.
12. Ясиновський Ю. Українські та білоруські нотолінійні Ірмолої 16–18 століть. Львів : Видавництво Отців Василіян «Місіонер», 1996. 624 с.

